

Key words: moral and psychological state, prisoners of war, armed struggle, low motivation.

Отримано: 07.06.2017 р.

УДК 94(477)»1940»:338.45-054.74

Ігор Вєтров

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ ЗАРУБІЖНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ НА ВІДБУДОВІ ВАЖКОЇ ІНДУСТРІЇ УКРАЇНИ У СЕРЕДИНІ 40-Х РОКІВ

Ігор Вєтров. Особливості використання праці зарубіжних військовополонених та інтернованих на відбудові важкої індустрії України у середині 40-х років. У статті здійснено характеристику політики і практики використання праці трьох категорій примусових робітників: зарубіжних військовополонених, інтернованих та мобілізованих громадян інших держав німецької національності на відбудові підприємств важкої промисловості України в середині 40-х років. Простежуються мотиваційні чинники залучення «спецконтингентів» до відновлювальних робіт, які були пов'язані з гострим дефіцитом робочих рук через участь чоловіків працездатного віку в бойових діях та великі людські втрати на фронті й під час окупації.

Аналізується нормативно-правова база, що регулювала примусове залучення значної кількості іноземців до виконання найважчих, працевдатних операцій: розбиранні руїн, будівництві, видобутку вугілля, металургії та інших галузях індустрії. Наводяться статистичні дані, що ілюструють значні масштаби примусового працевикористання військовополонених, інтернованих і мобілізованих мешканців інших країн. Висвітлюються матеріально-побутові умови їхнього утримання у спеціальних таборах, система їх підпорядкування наркоматам/міністерствам індустріального профілю, організація охорони. Розкривається специфіка організації та оплати праці, стан техніки безпеки на виробництві, де були задіяні «спецконтингенти», вказуються причини високого рівня виробничого травматизму, захворюваності й летальності серед цієї категорії примусової робочої сили.

Встановлюється ефективність працевикористання «спецконтингентів», співвідношення витрат на цю справу й економічного ефекту від його залучення до відбудовних робіт.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, відбудовні роботи, важка індустрія, військовополонені, інтерновані, мобілізовані, примусова праця.

Игорь Ветров. Особенности использования труда зарубежных военнопленных военнопленных и интернированных при восстановлении тяжелой индустрии Украины в середине 40-х годов. В статье дано характеристику политики и практики использования труда трех категорий принудительных работников: зарубежных военнопленных, интернированных и мобилизованных граждан других государств немецкой национальности при восстановлении предприятий тяжелой промышленности Украины в середине 40-х годов. Прослеживаются мотивационные средства приобщения «спец контингентов» к восстановительным работам, которые были связаны с острым дефицитом рабочих рук из-за участия мужчин трудоспособного возраста в боевых действиях и больших человеческих потерь на фронте и во время оккупации.

Анализируется нормативно-правовая база, которая регулировала принудительное приобщение значительного количества иностранцев к выполнению самых тяжелых и трудоемких операций. Освещаются материально-бытовые условия их содержания в специальных лагерях, специфика организации и оплаты труда, состояние техники безопасности на производстве.

Устанавливается эффективность трудоустройства «спец контингентов», соотношение расходов на это дело и экономического эффекта от его приобщения к восстановительным работам.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украина, восстановительные работы, тяжелая индустрия, военнопленные, интернированные, мобилизованные, принудительный труд.

Величезні масштаби руйнацій, заподіяних воюючими сторонами під час німецько-радянської війни поставили радянське керівництво перед необхідністю системного відновлення економічної інфраструктури України. Масова загибель громадян республіки внаслідок бойових дій, окупаційного терору, примусове переміщення великих контингентів на роботи до Німеччини, служба в Червоній армії до межі скоротили трудові ресурси, без яких провести відбудовні роботи було неможливо. У зв'язку з цим керівництво країни вирішило вдаватися до використання військовополонених та інтернованих на відновлювальних роботах: розбиранні завалів, упорядкування території, будівництво та ремонт корпусів промислових об'єктів, житла, комунікацій тощо.

Працевикористання військовополонених включало в себе три складових: режимну, економічну й маніпулятивно-ідеологічну¹.

У цій публікації ми розглянемо лише економічні аспекти застосування праці військових бранців у відбудовних процесах на території України.

Перехід бойових дій на німецько-радянському фронті у позиційну фазу, а потім корінний злам супроводжувався полоненням усе більшої кількості солдатів та офіцерів Вермахту і їх союзників. З метою їх використання було створено Управління, потім Головне управління у справах полонених та інтернованих (УПВІ – ГУПВІ) НКВС СРСР. Нормативно-правове регулювання цієї сфе-

ри здійснювалося відповідно до «Положення про військовополонених», затвердженого постановою РНК СРСР 1 липня 1941 р. Однак залишалося без юридичного забезпечення чимало питань, пов'язаних з працевикористання, оплатою праці військових бранців тощо. До літа 1942 р. в структурі УПВІ не існувало підрозділу, який би опікувався безпосередньо організацією праці полонених.

Лише весною 1943 р. з'являються перші документи, в яких прописані відносини таборів з господарськими організаціями. НКВС СРСР видав директиву про порядок трудового використання військовополонених, а також «Типовий договір» УПВІ на надання об'єктам господарювання цього контингенту. Він розподілявся на 4 категорії залежно від працездатності і видів робіт та на 3 види за ступенем їх важкості. Для бранців, віднесених до 2 і 3-ї категорій лікарсько-трудовами комісіями, встановлювався скорочений робочий день, а ослаблені зараховувалися в оздоровчі команди й звільнялися від робіт².

Військовополонені та інтерновані утримувалися у стаціонарних (виробничих) і особливих режимних таборах, робочих та окремих робочих батальйонах.

На території УРСР та Криму впродовж 1939–1945 рр. дислокувалося 56 стаціонарних таборів, 160 робочих та окремих робочих батальйонів, близько 40 спецшпиталів, інші режимні об'єкти, через які пройшло понад 800 тис. осіб, зокрема 75% військових бранців. Найбільша чисельність цих контингентів припала на 1945–1946 р., а пік репатріації на – 1949 рік³.

Станом на 1 січня 1947 р. мережа стаціонарних виробничих закладів для військовополонених в Україні охоплювала 24 табори (224 табірних відділення з загальною помітною численністю контингентна понад 240 тис. осіб)⁴.

На початок наступного року ця кількість зросла до 26 стаціонарних таборів (266 табірних відділень, 258 тис. полонених); ще через рік – їх налічувалося 16 (197 відділень, 150 тис. бранців), 1 січня 1950 р. – лише 10 (67 відділень, 56 тис. осіб)⁵.

Станом на 1 квітня 1946 р. на території УРСР, розміщувалося 238 тис. (13,4% від усієї кількості) полонених та інтернованих, а до 10 травня 1948 р. – 174 тис. (18,6%), у той час як на території РРФСР – відповідно 1162 тис. (65,6%) у 1946 р. і 566 тис. (60,4%) – у 1948 р.⁶ Частка військовополонених та інтернованих у складі робітників загалом на Союз РСР була такою: 1945 р. – 9%, 1946 р. – 10,2%, 1947 р. – 7,5%, 1948 р. – 4,1%, 1949 – 1,6%, 1950 р. – 0,2%⁷.

Найбільша кількість полонених та інтернованих була зайнята у будівельній індустрії (14,8%), паливно-енергетичному комплексі (13,2%), оборонній галузі (11,7%), металургії та машинобудуванні.

В Україні праця полонених та інтернованих застосовувалася на об'єктах 34 союзних і 12 республіканських міністерств.

Працевикористання полонених та інтернованих регулювалося низкою нормативно-правових актів, зокрема «Положенням про трудове використання військовополонених» (вересень 1945 р.) У документі зазначалося: «Трудове використання військовополонених здійснюється за рішенням ДКО (Державного

комітету оборони) і вказівкою НКВС СРСР, виходячи з потреби промисловості й будівництва СРСР та ліквідації збитків, заподіяних війною. Праця для всіх військовополонених рядового й молодшого начскладу обов'язкова. Відмова від неї чи халатне ставлення до неї розглядаються як порушення воїнської дисципліни і тягнуть за собою відповідне покарання. Військовополонений зобов'язаний своєю працею відшкодувати вартість свого утримання»⁸.

Бранців передбачалося використовувати за довоєнною спеціальністю й кваліфікацією. Для них встановлювався 8-годинний робочий день, а для тих, хто не виконував норми, – понаднормовий робочий час (обмежений кількома годинами), а також 4 вихідні щомісяця.

Ці та інші приписи дуже рідко виконувались у повному обсязі. Численні порушення фіксувалися і в режимі праці, і в диференційованому підході до працевикористання полонених з різним станом здоров'я, не кажучи вже про фах і кваліфікацію.

Запроваджувалася заробітна платня для військовополонених та інтернованих, задіяних на різних роботах. Тим, хто виконував планові завдання і перевищував їх, належало сплачувати 200 руб. на місяць на важких фізичних роботах і 150 – на звичайних. У межах 250-500 руб. могли отримувати задіяні на шахтах і висококваліфіковані фахівці.

Заохоченням слугували: розміщення у кращих бараках, першочергове отримання одягу, взуття, постільної білизни, купівля у першій черзі продуктів харчування, предметів першої необхідності та тютюну в лавках.

Для тих, хто не виконував норми, чи був запідозрений у навмисному саботуванні робіт, передбачалися різні види санкцій: догани і подовження робочого дня, арешт з утриманням на гауптвахті (до 20 діб), суворий арешт (до 10 діб карцера), переведення у штрафне відділення з особливо важким режимом роботи (до 3 місяців), позбавлення права користування грошима (до 2 місяців). Тих, хто «злісно ухилявся від роботи», судили військові трибунали.

В особливих режимних таборах умови утримання і працевикористання були набагато жорсткішими⁹, а робочий день тривав 12 год.

На території республіки дислокувалися також робочі батальйони інтернованих. 29 грудня 1944 р. ДКО ухвалив постанову № 7252, якою затверджувалося «Положення про прийом, утримання і трудове використання мобілізованих й інтернованих німців». У документі містилася вказівка про спрямування військових бранців та інтернованих до складу окремих робочих батальйонів, що мали використовуватися на відновлювально-будівельних роботах на об'єктах вугільної, енергетичної, металургійної та інших галузей індустрії, в кар'єрах тощо. Чисельність ОРБ коливалась у межах 700-1200 осіб (3–5 рот).

ОРБ вважався штатним підрозділом того наркомату, до якого він був прикріплений, тому його штатний розпис затверджувався цим органом. Очолював робочі батальйони інтернованих офіцерський склад Наркомату оборони.

Інтерновані об'єднувалися у бригади і робочі зміни за виробничим прин-

ципом, а також з урахуванням фаху, кваліфікації та фізичного стану.

Забезпечення цього контингенту харчуванням, одягом, житлом, медичною допомогою, організація дозвілля покладалися на зацікавлені наркомати.

З метою ізоляції від цивільного населення та інших спецконтингентів інтернованих розміщували у бараках за обов'язковою загорожею.

Для інтернованих встановлювався режим, аналогічний тому, що існував у табірних відділеннях НКВС для військовополонених. Санкції за різні правопорушення накладалися згідно з Дисциплінарним статутом РСЧА.

Положенням передбачалося організоване виведення інтернованих на роботу в супроводі вахтерів чи офіцерів. Працювати інтерновані мали окремо від місцевих робітників і лише у складі робочих батальйонів.

У документі прописувались умови оплати праці та порядок вирахувань на утримання й охорону.

На випадок травмування чи захворювання інтернованого, його утримання мало забезпечити підприємство, на якому він працював¹⁰.

До складу ОРБ разом з інтернованими входили також працездатні чоловіки віком від 17 до 45 років та жінки віком від 18 до 30 років, які мешкали на території Чехословаччини, Румунії, Угорщини, Болгарії й були «мобілізовані» на відбудовні роботи радянськими органами. Запланована на грудень 1944 р. – січень 1945 р. «мобілізація», що насправді затягнулась, мала дати додаткову робочу силу для вугільних і металургійних підприємств України¹¹. 63 ОРБ діяли в Сталінській області, по 28 – у Ворошиловградській та Дніпропетровській. Утримувані в них контингенти залучалися головним чином до роботи у вугільній та металургійній галузях. Режим у таких таборах мало чим відрізнявся від місць утримання військовополонених, тому значна частина інтернованих страждала різними недугами і була непрацездатною. Перевіркою було встановлено, що в 1946 р. у 97 батальйонах «трудоий фонд» становив 25-30%. Серед військовополонених, які працювали на об'єктах Донбасу, працездатними в 1944 р. виявилось лише 20%.

Восени 1944 р. військові бранці та інтерновані залучалися насамперед до роботи на вугільних шахтах Донбасу. Тільки в таборах, прикріплених до об'єктів комбінатів «Ворошиловградвугілля», «Донбасшахтбуд», «Сталінвугілля», налічувалося 55 тис. полонених¹². У першій декаді квітня 1945 р. на території республіки розміщувалося 24 табори і 37 шпиталів для військовополонених, у яких утримувалося 175 тис. осіб (до травня передбачалося завезти ще 98 тис.)¹³.

Кількість залучених до відновлювальних робіт військових бранців, інтернованих та мобілізованих громадян інших держав упродовж півроку різко зроста. Згідно з постановою ДКО СРСР № 8921 від 4 червня 1945 р. у Ворошиловградській області мали розмістити – 84450 осіб цих категорій, Сталінській – 171700, Харківській – 44050, Дніпропетровській – 35100, Запорізькій – 35000, Київській – 34550, Миколаївській – 31000, Полтавській – 13510, Сумській – 12260, Одеській – 8000, Вінницькій – 2700, ровенській – 4650, Дрого-

бицькій – 3000, разом – 494520 осіб¹⁴.

Незважаючи на те, що на облаштування й утримання «спецконтингентів» витрачалися чималі кошти і матеріальні ресурси, організація їхнього працевикористання бажала бути кращою. Залучення цієї групи працюючих до важких видів робіт відбувалося за відсутності належної кількості інструментів, механізмів, пристосувань, які могли значно підвищити продуктивність трудових зусиль. Далекими від ідеального було й нормування робіт, охорона й оплата праці. Для прикладу, восени 1944 р. норми виробітку військовополонених на підприємствах комбінату «Донбасшахтбуд» виконувалися на 86%, «Сталінвугілля» та «Ворошиловградвугілля» – в середньому на 60%¹⁵.

Незадовільний стан з застосуванням «спецконтингентів» змусив РНК УРСР та ЦК КП(б)У у 1944 р. ухвалити постанову «Про використання військовополонених». У документі констатувалися серйозні недоліки в організації робіт, утриманні та забезпеченні бранців. Одночасно з низьким рівнем механізації вказувалось на нераціональне планування, розстановку робочої сили, несвоєчасну видачу завдань, формальне ставлення керівників підприємств до контролю за роботою «спецконтингентів» та начальства таборів до питань дотримання дисципліни й виконання норм і виробничих завдань. У постанові містилися директиви, спрямовані на виправлення ситуації¹⁶. Однак суттєвих зрушень одразу після цього не відбулося. На початку 1945 р. спеціальна комісія з представників Наркомвугілля та НКВС СРСР під час контрольної перевірки встановила, що військовополонені та інтерновані виконували норми виробітку на підземних роботах у середньому на 32-37%. Як наслідок, було вирішено до 1 березня 1945 р. виявити весь працездатний контингент таборів, забезпечити вихід на роботу не менше 80% «трудоного фонду», перевести на підземні роботи 60% тих, хто був задіяний на поверхні, посилити вимоги до виконання норми виробітку, карати всі випадки порушення правопорядку і трудової дисципліни, спрямовувати на роботи у вугільну промисловість лише працездатних військовополонених 1-ї і 2-ї категорій¹⁷.

Низька віддача від праці полонених та інтернованих пояснювалась також їх особистою незацікавленістю в результатах роботи, неефективними моральними й матеріальними стимулами. Частими були випадки неадекватного обліку виконаних обсягів, їх заниження та приписування бригадам вільнонайманих робітників. Восени 1944 р. у результаті перевірки на вугільних підприємствах «Ворошиловградвугілля» було встановлено, що з цієї причини полонені й інтерновані «не виконували» планові завдання, а, отже, – позбавлялися гарячої їжі на сніданок і обід¹⁸.

Залучення численних «спецконтингентів» до відбудовних робіт у важкій індустрії України супроводжувалося неузгодженістю дій окремих ланок бюрократичного апарату, тертям між відомствами, тяганиною, браком відповідальності.

Так, на початку 1947 р. на адресу Л. Кагановича надійшла телеграма від ди-

ректора Маріупольського заводу ім. Ілліча Гармашова, в якій повідомлялося, що створений згідно з постановою ДК № 7788 від 11 березня 1945 р. табір військовополонених на цьому об'єкті, в якому утримувалося близько 2000 осіб, був фактично розпущений його командуванням без дозволу уряду. Тільки у липні 1947 р. без керівництва заводу з табірної відділення № 19 вилучили понад 600 угорців, у серпні – 122 німців і понад 40 австрійців.

Після цього на підприємстві залишилось працювати тільки близько 800 полонених. 6 серпня на підставі розпорядження начальника управління табору № 280 Сичова з робіт на заводі зняли ще 212 угорців. Внаслідок цього завод не виконав план виготовлення цистерн, а наступне зняття робочої сили могло паралізувати роботу підприємства. Директор підприємства просив скасувати ці рішення й покарати винних у зриві виконання виробничих програм¹⁹.

Для перевірки ситуації на місці за дорученням ЦК КП(б)У до Маріуполя виїхав начальник ОПВІ УМВС Сталінської області майор Гончаренко. Він встановив, що списочний склад військових бранців у табірному відділенні, що обслуговувало завод ім. Ілліча, станом на 8 серпня, налічував 1808 осіб. На виробництво виходило 1373 (на 20 більше, ніж у червні).

Згідно з директивою МВС СРСР про перегрупування військовополонених за національністю, з табірної відділення вивезли 466 німців, румунів та австрійців (з них на заводі ім. Ілліча працювало тільки 105 осіб). Замість вибулого контингенту з інших табірних відділень прибула 541 особа, з яких 460 були здоровими й придатними для працевикористання.

Телеграма Гармашова до ЦК пояснювалася його бажанням замінити всіх угорців німцями (вони краще працювали), однак у Сталінській області зробити це було практично неможливо.

За повідомленням УМВС Сталінської області, після прибуття на завод 541 полоненого замість вивезених його директор претензій до командування табору вже не висловлював²⁰.

У травні 1947 р. міністр внутрішніх справ Т. Строкач підготував розгорнуту довідку про наявність та закріплення військовополонених за підприємствами та госпорганами. У ній вказувалося, що на території УРСР розміщувалося 221689 зарубіжних військових бранців, з яких німці й австрійці становили 144881, угорці – 63531, румуни – 8430, японці – 4847. 28773 угорці підлягали поверненню на батьківщину упродовж травня – вересня 1947 р.²¹

На Київщині найбільша кількість з усіх 31983 полонених працювали на заводі № 512 на БМУ № 11 Міністерства будівництва підприємств важкої промисловості СРСР (1829 осіб), мотоциклетному, кабельному заводах, заводі ім. Артема, «Дніпрорічбуді», БМУ № 39 МБПВП (4487 осіб), заводах «Більшовик» та № 786, БМУ-№ 2 (1583 особи), авторемзаводі № 125 МАП. СРСР, ТЕЦ МЕС СРСР, УБВЗ-8, УБІР-1 МШС СРСР (1121 особа)²² у Сталінській – на заводі ім. Сталіна Міністерства важкого машинобудування (2178 осіб), «Словхімпромбуді» Мінхімпрому (1296 осіб), ім. Фрунзе Мінчормету (1179 осіб)²³, шах-

ті ім. Сталіна тресту «Артемшахтвідновлення» (1331 особа), шахті №9 тресту «Калінінвугілля» (1183 особи), Єнакіївському металургійному (912 осіб), Маріупольському ім. Ілліча (2922 особи), Курахівській ДРЕС (2486 осіб), у Ворошиловградській – у тресті «Лисичанськхімпромбуд» (2070 осіб), тресті «Донбасважбуд», Рубіжанському хімкомбінаті (1622 особи), тресті «Кадіїввугілля» (1799 осіб), Ворошиловградському заводі ім. Жовтневої революції (2057 осіб), тресті «Краснолучвугілля» (1799 осіб)²⁴.

У датованій 17 лютого 1947 р. довідці про використання контингентів військовополонених та інтернованих на об'єктах міністерств будівництва військових та військово-морських підприємств СРСР, будівництва підприємств важкої індустрії СРСР, житлово-цивільного будівництва УРСР і промисловості будматеріалів УРСР в Одеській області містився відповідний статистичний матеріал та інформація про соціальні й виробничі аспекти працевикористання.

Так, на дільницях «Військморбуду» №9 вихід на роботу в середньому за рік становив по УВБР № 102 – 300 осіб (67% від плану, УВБР №165 – 90 (90%), УВБР №164 – 40 (80%), разом – 430 (72%). Виконання норм виробітку сягало в середньому за рік: по УВБР № 102 – 100%, УВБР №165 – 120%, УВБР №164 – 110% (у середньому – 105%).

Заохочення тих, хто перевиконував норми виробітку, тут практикувалось у формі видачі цигарок, а тим, хто значно перевиконував планові завдання, табірне управління видавало нові френчі, шинелі, комплекти нової постільної білизни, додаткове харчування за рахунок їх заробітку, надавало кращі житлові приміщення тощо.

Однак керівництво і контроль за роботою військовополонених з боку табірних офіцерів було недостатнім, особливо в робочий час. Здебільшого цей контроль передовірявся конвою. В основному роботою бранців керували майстри й інструктори «Військморбуду» №9.

Облік роботи цих контингентів здійснювався завдяки видачі буддільницями нарядів-завдань, а також відповідних замірів по завершенню робіт, після чого розраховувалися розцінки й зарплата. Крім того, будівельні дільниці щоденно давали «процентовки» з наведенням виконаного обсягу робіт, розряду й відсотка продуктивності праці кожного полоненого й інтернованого²⁵.

У будівельному управлінні № 9 середньорічний вихід на роботу становив 380 осіб (69,9%), а виконання норм виробітку – 120%.

Облік виконаних робіт здійснювався прорабами, а подальші нарахування – табірним управлінням. Мали місце випадки, коли прораби будуправління №9 облік виконаних робіт проводили «на око», без замірів та обліку людино-днів і розрядів працюючих.

А от на будовах заводу ім. Жовтневої революції внаслідок незадовільних побутово-житлових умов замість 500 осіб на роботу виводили 300. Приміщення, яке завдяки зусиллям начальника «Військморбуду» №9 інженера-полковника Жуленева на заводі надали для розміщення контингенту військових бран-

ців, начальник управління таборів Жидовченко передав під лазарет для них.

Виробіток на одного полоненого тут ледь сягав 30–50% норми²⁶. Загалом виведення на роботу зменшилося до 160, а в окремі дні навіть 130 осіб.

У середині березня 1947 р. міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач повідомив до ЦК, що потребу «Запоріжсталі» у робочих руках можна було задовольнити за рахунок військовополонених: 2000 осіб – з Чернігівського табору № 177, по 1500 – з Полтавського № 136 та Львівського № 275, 500 осіб – з Харківського № 149²⁷.

У довідці про використання військовополонених на будовах Харкова (початок 1947 р.) повідомлялося, що Харківське табірне управління № 149 мало 8 табірних відділень, з яких будівельні організації обслуговували два: №1 – будівельне управління №2 тресту «Південважбуд», №3 – об'єкти ОБМУ №301.

Виведення на роботу по табірному відділенню №1 у лютому становило 270 осіб за списочного складу 392 особи (69%), відділенню №3 – 410 осіб за списку 911 (45%). Низький показник по відділенню № 3 пояснювався тим, що в січні 1947 р. 400 бранців були переведені в оздоровчу команду на 3–4 місяці, а 101 – становив неробочий контингент, інваліди, звільнені від робіт за станом здоров'я, непрацюючі офіцери та інші. Крім того, значна кількість табірних контингенту відволікалася табірним управлінням на роботи, не пов'язані з відновленням об'єктів.

За недостатнє виведення на роботу і незадовільну роботу бюро Харківського обкому КП(б)У наклало на начальника табірних правління №149 Касьяненка партійне стягнення. Однак і після цього ситуація помітно не покращилася. Військовополонені та інтерновані виконували завдання на 70–80%.

Перевіркою було встановлено, що одночасно з недоліками в організації праці та простоюваннями через відсутність матеріалів основною причиною, невиконання норм виробітку стала відсутність контролю з боку офіцерів табірних відділень. Наявність 1-2 інспекторів праці у табірних відділеннях не забезпечувала дійового контролю і фактично зводилася до статистичних функцій, адже відділення №3 обслуговувало 15 об'єктів у різних районах міста.

Заохочення тих, хто виконував норми, здійснювалося шляхом диференційованого харчування й грошової винагороди до 200 руб. на місяць.

При цьому тут не налагодили щоденний облік виконаних робіт, своєчасні видачу й закриття нарядів.

Мали місце випадки виведення бранців на об'єкти з комерційною метою.

У табірному управлінні № 3 упродовж 1945–1946 р. було навчено новим спеціальностям понад 500 полонених та інтернованих²⁸. Наказами по тресту «Південавтобуд» № 321 від 11 листопада 1946 р. і №353 від 27 грудня 1946 р. констатувалося незадовільне працевикористання військовополонених на об'єктах. Керівники господарських органів у встановленні терміни мали ліквідувати вказані недоліки. Однак, незважаючи на вжиті заходи, працю військовополонених продовжували використовувати неефективно.

Тому 12 лютого 1947 р. управляючий тресту «Південавтобуд» і начальник управління табору військовополонених №315 МВС СРСР видали наказ «Про трудове використання військовополонених на будівництві автозаводу». Головний інженер тресту Федоров зобов'язувався: а) до 15 лютого 1947 р. надати полоненим окремі об'єкти з усім комплексом робіт, виключивши можливість їх сумісного перебування з вітчизняними працівниками; б) спільно з керівництвом табірної відділення №2 переглянути весь склад військовополонених та встановити точну кількість спеціалістів і закріпити їх за об'єктами, використовуючи в суворій відповідності з їх спеціальністю. Щоденно корегувати заявку виведення полонених наступного дня і спрямовувати заявку на їх виведення до табору не пізніше 16 годин; в) після кожної «комісії» полонених разом з начальником табірної відділення №2 майором Козиряцьким організувати стабільні комплексні бригади полонених з урахуванням їх фізичного стану і національності, спеціалізувати їх, закріпивши за об'єктами і не припускаючи їхнього перекидання; г) перетарифікацію військових бранців провести до 15 лютого 1947 р., для чого на кожному об'єкті сформувати комісії у складі головного інженера дільниці, прораба і представника табору; д) організувати профтехосвіту і бригадне навчання серед полонених таким чином, аби до розгортання весняно-літніх будівельних робіт мати достатню кількість кваліфікованої робочої сили; е) двічі на місяць проводити спільні виробничі наради техперсоналу будов, особового складу табору, техперсоналу з полонених та бригадирів-полонених, на яких підбивати підсумки роботи, обговорювати завдання на наступний день; щомісяця проводити технічні конференції.

Начальникам, головним інженерам і прорабам наказувалося: а) не залишати об'єкт до повної підготовки фронту робіт для військовополонених на наступний день; б) організувати заправку і заточування інструментів бригадами з полонених на всіх об'єктах у нічний час з таким розрахунком, щоб до моменту прибуття полонених на роботу весь інструмент та інвентар були цілком придатними до роботи в достатній кількості; в) наряд-завдання видавати табору на кожну операцію до її початку і закривати за основними об'єктними операціями один раз на місяць, а за підсобними й допоміжними – щотижня; г) бригади, які не отримали наряд-завдання, на роботу не виводити оформлюючи відповідним актом їх простоювання й відносячи його на рахунок осіб, які своєчасно не надали нарядів-завдань; д) всі виробничі операції полонених записувати повністю й точно в наряди після інструментального замірювання робіт на місці в присутності представників табору. Бригадам, поставленим на роботу через виробничу необхідність, а не у відповідності з отриманими ними завданнями, негайно виписувати нові наряди або вносити дані про виконані роботи у попередній наряд. Винних у навмисному обрахунку військових бранців притягувати до відповідальності; е) для стимулювання праці полонених і видачі кожному з них диференційованого харчування надавати до табору щодня до 12 годин дня довідки про продуктивність праці й вартість виконаних робіт

кожною бригадою за минулий день; є) з 15 лютого надати своїх представників з довіреностями для фіксування кількості військовополонених, виведених на роботу; ж) з лютого 1947 р. застосувати для полонених преміально-прогресивну платню, як і для вітчизняних працівників; и) акти на простоювання полонених підписувати того ж дня.

Начальник промислового будівництва Рассалін до 18 лютого повинен був забезпечити облаштування обігрівача в цеху шасі та підвальному приміщенні.

Начальнику транспортної контори Вейсу вказувалося на необхідність своєчасного надання автомашин для транспортування бранців на віддалені об'єкти.

Майору Козирянському належало забезпечити тривалість робочого часу кожного полоненого (за винятком III групи) не менше 8 годин щодня. Для цього потрібно було: а) встановити суворий порядок закріплення бригад за певними будівельними дільницями й об'єктами відповідно з розрядкою, затвердженою головним інженером тресту. Перекидання бригад здійснювати лише з дозволу головного інженера тресту; б) особисто спільно з виробничим апаратом табірної відділення після виведення бранців з зони табору на роботу брати практичну участь у розстановці полонених на всіх об'єктах і надавати будові необхідну допомогу у виконанні виробничих завдань; в) крім працівників виробничого апарату закріпити за об'єктами всіх офіцерів, медпрацівників та вільнонайманих, які займали офіцерські посади, для здійснення суворого контролю за роботою полонених, вимагати від кожного прикріпленого щоденної доповіді у письмовій формі про роботу упродовж дня. На об'єктах з цілодобовою роботою організувати контроль за працею полонених упродовж доби; г) зобов'язати командира полку, його заступників та комбатів упродовж дня перебувати на виробництві з метою піднесення трудової та військової дисципліни серед військовополонених; д) систематично викривати саботажників і передавати до суду військового трибуналу, а симулянтів і ледарів безпощадно карати у межах наданих їм прав; е) тих, хто свідомо не виконував норми (крім III категорії), залишати на виробництві до моменту виконання завдань (але не більше 2 годин); є) організувати серед полонених трудове змагання, спрямоване на підвищення продуктивності праці; ж) організувати систему заохочення бригад військових бранців у відповідності з наказом НКВС № 240 (1945 р.)²⁹.

19 травня 1947 р., згідно з постановою Одеського обкому КП(б)У, у зв'язку з суттєвим скороченням контингенту військовополонених у таборі № 159 МВС СРСР, бранці закріплювалися за такими об'єктами: Головморбуд-порт і завод ім. Марті – 3000 осіб, ОБМУ №9 і завод РСС – 500, суперфосфатний завод – 1000, завод ім. Жовтневої революції – 500, УВБР №102 – 450, ОБМЕТ №319 – 700, електростанція – 700, УВБР № 320 – 100, завод «Червоний сигнал» – 50, завод ім. Дзержинського – 50, завод №783 – 100 та інші³⁰.

Вирішальне значення для результативності використання праці полонених та інтернованих мали умови їхнього утримання. За обставин війни забезпечити належним житлом, харчуванням, засобами механізації, транспортом ці

контингенти було вкрай складно. Тому бранці часто утримувалися в землянках чи погано опалюваних бараках, не мали робочого одягу, постільної білизни, взуття, засобів гігієни, достатньої кількості лазень і пралень.

На початку 1943 р. циркуляром НКВС СРСР запроваджувалося 6 норм харчування військовополонених, за яким кількість хліба на день коливалася від 300 г для тих, хто перебував у ізоляції, до 900 г для тих, хто виконував виробничі завдання на 100% та більше. Голодні 1946–1947 роки спричинили скорочення калорійності харчового кошика з 3200 до 2370 ккал. Це не покривало потреб організму й викликало авітаміноз, дистрофію та інші хвороби. У таборах на Дніпропетровщині дійшло до того, що військові бранці вживали в їжу м'ясо котів та собак. У зв'язку з цим у 18 таборах на території України було введено надзвичайний стан. Особливу увагу при цьому звернули на боротьбу з розкраданням харчових продуктів. Міністр Круглов 24 березня 1947 р. підписав наказ «Про заходи боротьби з розкраданням у таборах МВС для військовополонених», у якому констатовалося: «Розкрадання і розтрати товарно-матеріальних цінностей у таборах..., незважаючи на неодноразові вказівки МВС СРСР про посилення боротьби з ними, як і раніше, мають масовий характер, а в деяких областях збитки від них збільшуються»³¹.

За крадіжки військові трибунали засудили 134 співробітників режимних об'єктів, 238 відсторонили від виконання службових обов'язків, на 142 наклали дисциплінарні стягнення³².

Тим часом у таборах на території України від ран, хвороб, непосильної роботи, нещасних випадків, з інших причин (страчено, померло) упродовж 1943–1946 рр. зафіксовано 100 тис. смертей військовополонених³³.

У 1948 р. ситуація дещо змінилася на краще. Грудневим наказом 1947 р. МВС №0751 замість 6 норм довольства вводилося 10. Тим, хто працював у вугільній, гірничорудній і сланцевій промисловості, належало додатково видавати 400 г хліба, 20 г м'яса, 16 г цукру, 3 г жирів. Та на ділі харчування виявилось найслабшою ланкою в системі військового полону.

Надзвичайно дошкульним чинником, що впливав на стан здоров'я бранців та їх ставлення до праці, став дефіцит одягу і взуття. Так, на Дніпровському металургійному заводі ім. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ у 1945 р. лише 900 з усіх 3372 інтернованих одержали натільну білизну, а 5% – спецодяг, решта ходили у своєму зношеному одязі та взутті (багато хто – босий). Провину за це начальник управління табору № 315 НКВС СРСР покладав на дирекцію підприємства, що не виконала один з параграфів угоди в частині забезпечення контингенту військовополонених спецодягом та спецвзуттям³⁴. Невихід на роботу ОРБ інтернованих через відсутність одягу і взуття на об'єктах шахтоуправління тресту «Кривбасруда» на початку 1946 р. становив 10,5%³⁵.

У поєднанні з дисциплінарними покараннями, антисанітарією та виснажливою працею це стало однією з головних причин втеч бранців з таборів. Для прикладу, у 1945 р. зафіксовано 103 групові втечі. З 590 втікачів майже 40% при-

падало на Україну, а 83% – на робочі батальйони Донбасу. У 1947 р. налічувалося 632 втікачі, з яких 485 (78%) затримали, ще 2395 втеч попередили, а 1948 року втекло 198 осіб, з яких 150 (80%) вдалося затримати, а також попередити 791 втечу, у 1949 р. – 70 (61 затримали)³⁶.

Високим був травматизм серед полонених та інтернованих. Упродовж I кварталу 1946 р. у таборах УМВС Ворошиловградської області трапилося 7534 таких випадків, 30 з яких мали летальні наслідки, Сталінської області – 3790 (10 летальних). На Макіївському металургійному заводі ім. С. Кірова у батальйоні інтернованих близько половини випадків непрацездатності спричинив виробничий травматизм³⁷. Лише за 9 місяців 1947 р. каліцтв зазнали 254 тис. осіб (787 загинули), 33,5 тис. з яких потребували тривалого лікування³⁸.

Лише у 1948–1949 рр. Ситуація змінилась на краще: «трудовий фонд» придатних до фізичних робіт коливався від 85 до 94%.

У цей період виробіток на один людино-день становив 19-22 руб., а продуктивність праці – в середньому 120%.

Загалом, за даними МВС СРСР, у 1943–1945 рр. полонені відпрацювали понад 1 млрд. людино-днів, заробивши понад 16 млрд. руб. Вартість виконаних ними робіт та виробленої їх руками продукції у 2,2 раза перевищувала витрати на утримання таборів та спецшпиталів системи ГУПВІ³⁹.

Від 1943 р. до 1 січня 1950 р. військовополонені та інтерновані відпрацювали понад 1 млрд. людино-днів, заробили майже 17 млрд. руб., виконавши тільки будівельних робіт на суму 50 млрд. руб.⁴⁰

Та в цілому цей сегмент робочої сили використовувався з низьким коефіцієнтом ефективності. Організаційні питання на стику інтересів різних відомств вирішувалися далеко не завжди на користь справі. Брак коштів і матеріальних ресурсів перешкоджав задоволенню мінімально необхідних потреб військовополонених, інтернованих і мобілізованих. Незадовільні умови проживання, побутові проблеми спричиняли масові захворювання і втрату працездатності значною частиною «спецконтингентів». Внаслідок відсутності механізмів, обладнання й інструментів на важких видах робіт, бранці зазнавали виробничих травм, частини яких викликала смерть. На продуктивність праці цієї категорії «трудових ресурсів» суттєво впливав брак матеріальних стимулів.

Незважаючи на доволі великий обсяг робіт, виконаних військовополоненими, інтернованими й мобілізованими, їх внесок у відбудову індустрії України міг би бути більшим, якби всі зацікавлені сторони дотримувалися існуючих принципів. Разом з тим, примусову працю «спецконтингентів» слід трактувати як негативну іманентну властивість війни, жертвами якої ставали «заручники» обставин, що виявилися переможеними.

Примітки:

¹ Суржикова Н. В. Экономика советского плена: административное, про-

изводство, потребление // У кн. : История сталинизма: принудительный труд в СССР. Экономика, политика, память: Материалы междунар. науч. конф., Москва, 28-29 октября 2011 г. / [отв. ред. : Л. И. Бородкин, С. А. Красильников, О. В. Хлевнюк]. М.: РОССПЭН, 2013. С. 79.

² Сидоров С. Г. Военнопленные в народном хозяйстве СССР. 1939–1956 гг. // В кн.: История сталинизма: принудительный труд в СССР. Экономика, политика, память: Материалы междунар. науч. конф., Москва, 28–29 октября 2011 г. / [отв. ред.: Л. И. Бородкин, С. А. Красильников, О. В. Хлевнюк]. М.: РОССПЭН, 2013. С. 240-242.

³ Чайковский А. С. Трудовое использование военнопленных и интернированных в Украине (1944–1953 pp.) // У кн. : Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнар. наук. конф. 2–4 червня 2006 р. К.: Парламентське вид-во, 2008. С. 166.

⁴ Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954 pp.) : Моногр. / О. В. Потильчак. К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2004. С. 372–373.

⁵ Там само. С. 76, 81, 83.

⁶ Сидоров С. Г. Военнопленные в народном хозяйстве СССР. С. 253.

⁷ Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / Сост. М. М. Загорулько, С. Г. Сидоров, Т. В. Царевская; Под ред. М.М. Загорулько. М. : Логос, 2000. С. 1047.

8. Чайковский А. С. Трудовое использование военнопленных и интернированных в Украине. С. 173.

⁹ Там само. С. 174.

¹⁰ Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні. С. 103-104.

¹¹ Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. Москва: ОГИ (Объединенное гуманитарное издательство), 2001 // Режим доступа: www.memo.ru/history/deport/.

¹² Потильчак О. В. Використання німецьких військовополонених на підприємствах вугільної та металургійної промисловості України (1944–1945 pp.) // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей. Вип. 7. : В 2 част. К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. Ч. 2. С. 185.

¹³ Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950). К. : Інститут історії України, 2012. С. 115.

¹⁴ Сергійчук В. Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової в УРСР. К. : ТОВ «Українська Видавнича Спілка», 2001. С. 92-98.

¹⁵ Потильчак О. В. Використання німецьких військовополонених на підприємствах вугільної та металургійної промисловості України. С. 186.

¹⁶ Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 pp.). К. : Ін-т історії України НАН України, 2003.

С. 77.

¹⁷ Русский архив : Великая Отечественная. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР / авт.-сост. В. Н. Вартанов [и др.]. Т. 24 (13). М., 1996. С. 153, 154.

¹⁸ Потильчак О. В. Використання німецьких військовополонених на підприємствах вугільної та металургійної промисловості України. С. 186-187.

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. оп. 23, спр. 4585, арк. 61, 62.

²⁰ Там само. Арк. 63.

²¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. оп. 23, спр. 4587, арк. 143.

²² Там само. Арк. 144-145.

²³ Там само. Арк. 147.

²⁴ Там само. Арк. 148-151.

²⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. оп. 23, спр. 4716, арк. 2-4.

²⁶ Там само. Арк. 9.

²⁷ Там само. Арк. 28-29.

²⁸ Там само. Арк. 83, 84.

²⁹ Там само. Арк. 88-90.

³⁰ Там само. Арк. 116.

³¹ Чайковский А. С. Трудовое использование военнопленных и интернированных в Украине. С. 169.

³² Там само.

³³ Там само. С. 170.

³⁴ Русский архив: Великая Отечественная. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР. С. 316-317.

³⁵ Там само. С. 389.

³⁶ Чайковский А. С. Трудовое использование военнопленных и интернированных в Украине. С. 168.

³⁷ Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період. С. 122.

³⁸ Чайковский А. С. Трудовое использование военнопленных и интернированных в Украине. С. 174-175.

³⁹ Кузьминых А. Л. Труд военнопленных в развитии экономики СССР. 1939–1956 гг. // Вопросы истории. 2010. № 8. С. 129-141.

⁴⁰ Чайковский А. С. Трудовое использование военнопленных и интернированных в Украине. С. 178.

Igor Vetrov. Features use foreign labor prisoners of war and interned on rebuilding Ukraine heavy industry in the middle of 40's. The article description of policies and practices of forced labor three categories of workers: foreign war, interned and mobilized citizens of other countries to rebuild German nationality heavy industry of Ukraine in the mid 40's. Traced motivational factors attracting «inmates» to the restoration works that have been associated with acute shortage of labor participation

of men of working age in combat and large loss of life at the front and under the occupation.

Subject to analysis legislative and regulatory framework that regulated the compulsory involvement of a large number of foreigners to carry the heaviest capable of working operations: dismantling the ruins, construction, coal mining, metallurgy and other fields of industry. We give statistics that illustrate the large scale forced employment of prisoners of war, interned and mobilized residents of other countries. Highlights the material conditions of their detention in special camps, the system of subordination Commissariat / Ministry of Industrial profile Health Organization. It reveals the specifics of the organization and remuneration, state safety at work, which involved «inmates», the reasons for the high level of injuries, morbidity and mortality among this category of forced labor.

Set efficiency work «inmates», the cost to this business and economic impact of its involvement in the restoration work.

Key words: *World War II, Ukraine, restoration works, heavy industry, prisoners of war interned mobilized, forced labor.*

Отримано: 02.06. 2017 р.

УДК 94:322.021.8(477)»19/21»

**Володимир Газін,
Віталій Нечитайло**

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО: ВІДРОДЖЕННЯ ЧИ МОДЕРНІЗАЦІЯ?

Володимир Газін, Віталій Нечитайло. Українське село: відродження чи модернізація? У статті досліджуються проблеми земельної реформи, здійснюваної в умовах трансформації аграрного сектора економіки сучасної України.

Ключові слова: *аграрний сектор економіки, земельна реформа, модернізація сільського господарства, право власності на землю, продаж і купівля землі.*

Владимир Газин, Виталий Нечитайло. Украинское село: возрождение или модернизация? В статье исследуются проблемы земельной реформы, осуществляемой в условиях трансформации аграрного сектора экономики современной Украины, рассматриваются причины глубокого кризиса развития сельского хозяйства.

Ключевые слова: *аграрный сектор экономики, земельная реформа, модернизация сельского хозяйства, право собственности на землю, продажа и покупка земли.*